

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5-A/2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

MAŁGORZATA PRZEGALIŃSKA-MATYKO, ALEKSANDRA SKARBEK*

PARK W NAŁĘCZOWIE – UZDROWISKO CZY KOLONIA KULTURALNA?

PARK IN NAŁĘCZÓW – THE HEALTH RESORT OR THE CULTURAL COLONY?

Streszczenie

Nałęczów, pierwotnie siedziba Małachowskich herbu Nałęcz, jako miejscowość uzdrowiskowa zaistniał na początku XIX wieku. Początkowo krąg kuracjuszy ograniczał się do przyjaciół ówczesnych właścicieli, jednakże dokonana przez profesora Celińskiego analiza tamtejszych wód rozstawiła to miejsce i przyczyniła się do szybkiego rozwoju kurortu. Przypuszcza się, że w tym okresie skryształowała się krajobrazowa kompozycja parku. W 1878 roku spółka lekarzy odkupiła od dawnych właścicieli park wraz z zabudowaniami. Przeprowadzili oni gruntowną przebudowę istniejących już budynków, park został przekomponowany, pojawiła się także nowa architektura. Od 1880 roku aż do wybuchu I wojny światowej Nałęczów przeżywał swój złoty okres. W tym czasie uzdrowisko odwiedzali wybitni literaci i artyści, dzięki czemu zyskało sobie ono miano „kolonii literackiej”. Po odzyskaniu niepodległości Nałęczów kontynuował działalność leczniczą jako uzdrowisko prywatne. Współcześnie życie Nałęczowa skupia się wokół parku zdrojowego, który stanowi centrum wydarzeń kulturalnych oraz miejsce wypoczynku.

Słowa kluczowe: park w Nałęczowie, rezydencja, uzdrowisko

Abstract

Nałęczów – originally the seat and residence of Małachowski family became known as the health resort at the beginning of the XIX th. century. At the first, the circle of patients was limited to the friends of the estate owners. Soon, the analysis of local waters done by professor Celiński, made the place famous and helped to develop the spa itself. It is believed that in the first part of XIX th century a landscape composition of the park was crystallized. In 1878 the company of doctors bought the park with surroundings from the yet owners. The company conducted the complete reconstruction of existing already buildings. The park was recomposed as well, also appeared the elements of park architecture. From 1880 until the I World War Nałęczów lived in his "golden age". In this period the spa was often visited by outstanding writers and artist. After regaining the independence of Poland, Nałęczów used to continue the previous activity as the private spa. Nowadays the life of the town is concentrated around the park, which is the centre of cultural events and place of holiday destination.

Keywords: park in Nałęczów, residence, health resort

* Małgorzata Przegalińska-Matyko, Aleksandra Skarbak, Ogrody i wnętrza, e-mail: przegalińskaiskarbak@gmail.com

WSTĘP

Natęczów to niezwykle malownicza miejscowość położona w północno-zachodniej części Wyżyny Lubelskiej, oddalona kilkanaście kilometrów od prawego brzegu Wisły.

Najwcześniejsze materiały archiwalne dotyczące obszarów dzisiejszego Natęczowa pochodzą z XV wieku¹. Wynika z nich, że w skład rozległych dóbr bochootnickich, które kolejno należały do Samborzewskich, Leśniowolskich, Roztworowskich i Gałęzowskich, wchodziły Bochootnica Kościelna, Chruszczów, Strzelce, Cynków, Czesławice². Tereny te w 1751 roku od Aleksandra Gałęzowskiego odkupił Stanisław Małachowski, starosta wąwolnicki. W zachodniej części gruntów starej wsi Bochootnica Większa, w miejscu folwarku i starej siedziby poprzednich właścicieli, powstał Natęczów, swoją nazwę zawdzięczający herbowi Stanisława Małachowskiego – Natęcz³.

DWÓR MAŁACHOWSKICH

W latach 1771–1775, obok dawnego obronnego dworu, nowy właściciel zbudował pałac według projektu gdańszczyzanina Ferdynanda Naxa. Pałac utrzymany w stylu późnobarokowym z elementami rokoka otrzymał wnętrza bogato zdobione rzeźbami, artystyczną stolarką i sztukateriami, prawdopodobnie autorstwa Zeisla, któremu przypisywane są także putta podtrzymujące kartusz z herbami w zwieńczeniu frontonu. Na parterze mieściły się pokoje mieszkalne, izby gospodarskie, służebne i skarbiec. Reprezentacyjne schody prowadziły na piętro, gdzie znajdowała się sala balowa w stylu Ludwika XV, dekorowana antycznymi płaskorzeźbami.

Jednocześnie z budową pałacu rozpoczęto proces przekształcenia istniejących tu wcześniej kwaterynych ogrodów użytkowych na spacerowo-ozdobne. Powstały wówczas główne aleje i szpalery, kwietniki, przed pałacem utworzono tarasy, w pobliżu których zaaranżowano niezwykle modne wówczas labirynty, a także pawilony, altany i mostki. Brak przekazów historycznych dotyczących Natęczowa w tym okresie nie pozwala na przeprowadzenie dokładnej analizy porównawczej, trudno zatem określić, w jakim stopniu okoliczne założenia ogrodowe wpłynęły na kształtowanie tutejszej kompozycji. Wiadomo jednak, że w tym czasie prowadzono prace modernizacyjne ogrodów w Puławach i Celejowie. Powstały także nowe założenia ogrodowe w Bronicach, Pożogu i Żyrzynie.

Istotnym elementem koncepcji parku jest staw, który utworzony został w XVIII wieku w wyniku rozkopania zakola rzeki Bochootniczanki, a następnie spiętrzenia jej i nadbudowania brzegów i wyspy. Pierwotnie między zabudowaniami dworu Małachowskich a budynkami uzdrowiska znajdowały się dwa prostokątne stawy. Obejmowały one teren od dawnego młyna do wschodniej granicy dzisiejszego Parku Zdrojowego, a komunikacja pomiędzy zabudowaniami odbywała się poprzez groble⁴.

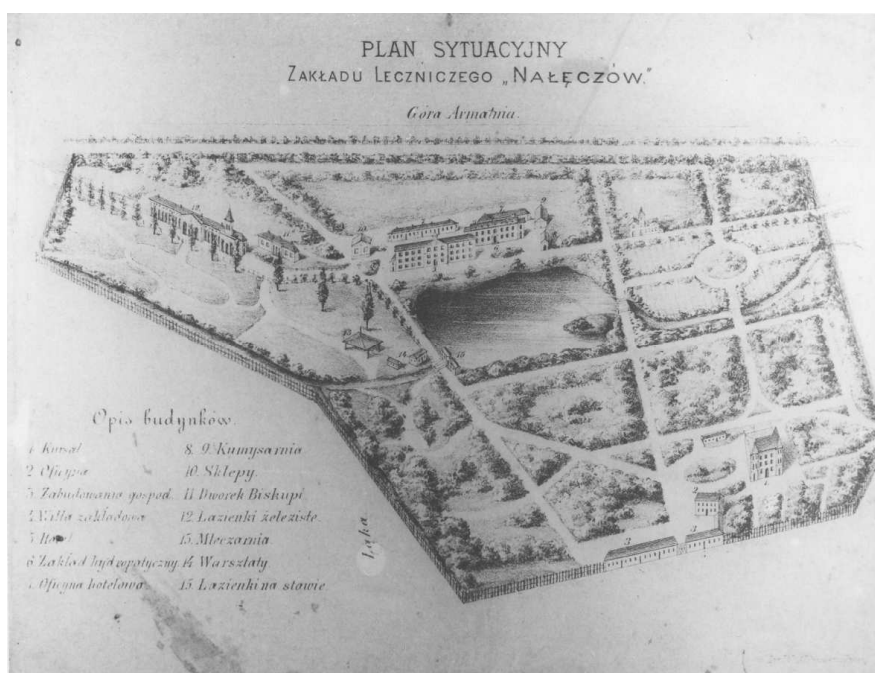
¹ A. Słomczyński, *Natęczów*, Warszawa 1955, s. 10.

² *Ibidem*.

³ J.M. Sołdek, *200 lat Zakładu Leczniczego w Natęczowie*, „Głos Natęczowa” nr 11/1997, s. 16.

⁴ S. Olszewski, *Staw parkowy będzie znowu piękny*, „Głos Natęczowa” 1998, s. 35.

W 1778 roku Stanisław Małachowski odsprzedał zadłużone już wtedy dobra nałęczowskie swemu kuzynowi Antoniemu Małachowskiemu. Ten, przy okazji poszukiwania na swych terenach rud żelaza, odkrył, że wiele źródeł w posiadłości posiada walory lecznicze. Dokładna data powstania uzdrowiska nie jest znana, istnieją jednak w prowadzonych na początku XIX wieku pamiętnikach kasztelana Leona Dembowskiego zapiski dotyczące pobytu w 1807 roku księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego. Miał on wśród innych gości zażywać kąpieli i wypoczynku. Początkowo Małachowscy przyjmowali kuracjuszy tylko z kręgu swoich przyjaciół, odstępując im własne apartamenty. Do wzrostu zainteresowania Nałęczowem przyczyniło się odkrycie właściwości leczniczych miejscowych źródeł. W 1817 roku z inicjatywy właścicieli profesor Józef Celiński z Uniwersytetu Warszawskiego dokonał analizy chemicznej nałęczowskiej wody, potwierdzając jej niewątpliwe walory lecznicze. Już w 1821 roku pojawiła się w „Kurierze Warszawskim” pierwsza wzmianka o zakładzie leczniczym w Nałęczowie. Rozwój wodolecznictwa związany był także z brakiem innych uzdrowisk w tej części porozbiorowej Polski. Uzdrowisko w Busku powstało w 1828 roku, w Ciechocinku w 1836 roku, a w Inowrocławiu na przełomie 1875 i 1876 roku⁵.

Rys. 1. Plan Nałęczowa z 1 poł. XIX w.

Fig. 1. The plan Nałęczów in the first part of 19th century

⁵ J.M. Sołdek, 200 lat Zakładu Leczniczego w Nałęczowie, „Głos Nałęczowa” nr 11/1997, s. 17.

POCZĄTKI UZDROWISKA

Aby zapewnić coraz liczniej napływającym gościom odpowiednie warunki, zbudowano nad stawem budynki mieszkalne, zaadaptowano także ówczesne ogrody użytkowe do celów rekreacyjnych. Na ten okres można datować początki parku krajobrazowego. Ze starego parku zachowana została dawna oś kompozycyjna wschód-zachód, stary drzewostan, układ wodny i większość ścieżek. Założono nowe aleje, powstało też wiele kwietników o różnorodnych kształtach. Do parku przyłączono część dawnego drzewostanu otaczającego dawny dwór Samborzewskich i Gałęziowskich – sosny, dęby, graby i olsze, a całe założenie otoczono mурowanym parkanem⁶. Reprezentacyjny ogród rezydencjonalny zaczął pełnić funkcje ogrodu rekreacyjno-uzdrowiskowego.

Rozwój uzdrowiska został przerwany w czasie powstania listopadowego, wojsko rosyjskie zrujnowało majątek Małachowskich, zwłaszcza łązienki, których właściciele już nie odbudowali. Przez kilkadziesiąt lat park zarastał samosiewami i różnymi chwastami, jednak w układzie przestrzennym nie zaszły większe zmiany. W 1850 roku Małachowscy odsprzedali dobra natęczowskie Rakowskiemu⁷. Od tego momentu Natęczów kilkakrotnie zmieniał właścicieli, stopniowo popadając w ruinę. W 1878 roku trzech lekarzy: Fortunat Nowicki, Konrad Chmielewski i Wacław Lasocki zawiązało spółkę, która odkupiła od ostatniego właściciela Michała Górskiego park z dawnymi zabudowaniami. Doskonałe warunki klimatyczne związane z występowaniem gleb borowinowych i lasów iglastych, źródła wody żelazistej, niezwykle walory krajobrazowe Natęczowa sprawiły, że tradycja dawnego zakładu leczniczego została odbudowana. Dwa lata trwały roboty na terenie parku, zanim w 1880 roku na powrót otworzono zakład leczniczy⁸.

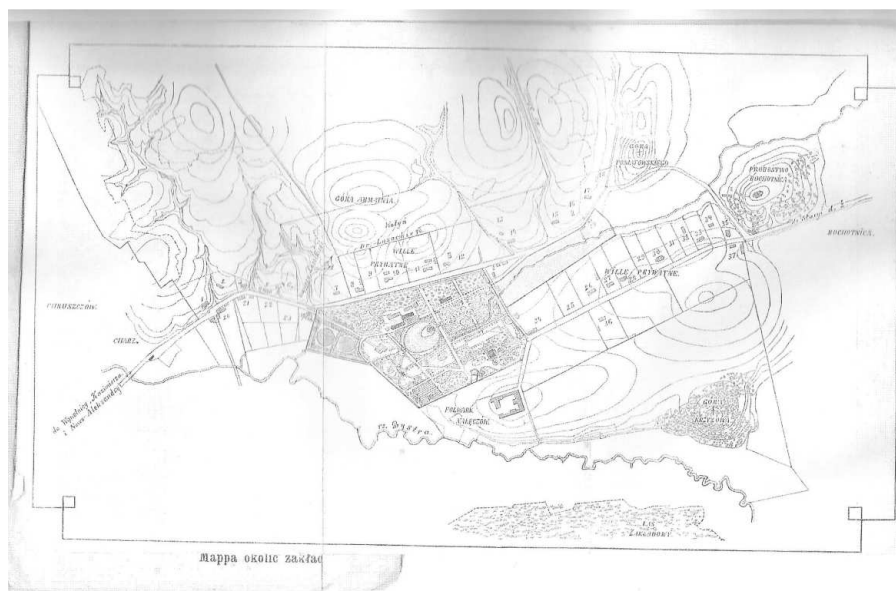
Uporzędkowano park, regulując błotniste koryto rzeki Bochońniczanki. Zlikwidowano większy staw, pozostały otrzymał owalny kształt, utworzono na nim wyspę. Według przewodnika z XIX wieku – *Natęczów i jego okolice. Przewodnik informacyjny dla leczących się i lekarzy* – powiększony teren obsadzono starannie dobraną, także egzotyczną, roślinnością, z drzew iglastych sosny, świerki, jałowce, tuje, modrzewie, sosny wejmutki, z liściastych lipy, kasztanowce, graby, leszczyny, brzozy, topole, dęby piramidalne, klony zwykłe i białołiste, jarzębiny, jesiony, wiązy, akacje, katalpy (przed willą zakładową), bzy, jaśminy, lonicery, trzmielinę, śniegowce, katagusy⁹. Partery stanowiły strzyżone trawniki i dywany kwiatowe, corocznie obsadzone nowymi gatunkami. Wyżwirowano aleje, wytyczono nowe – z najważniejszych należy wymienić aleję lipową, kasztanową, mieszaną (tzw. Słoneczną), ciągnącą się wzdłuż północnej granicy. Włączono dawny park pałacowy i ogrody warzywne, całość zaś ogrodzono murem. Zachowane z końca XIX i początku XX wieku liczne fotografie i pocztówki pozwalają prześledzić ówczesny wygląd parku.

⁶ A. Kasprzak, *Natęczów. Drzewa i krzewy w Natęczowie oraz przyrodnicze podstawy ich doboru* (praca doktorska), Lublin 1982, s. 33.

⁷ A. Słomczyński, *Natęczów*, Warszawa 1995, s. 11.

⁸ *Ibidem*, s. 7.

⁹ *Natęczów i jego okolice. Przewodnik informacyjny dla leczących się i lekarzy*, Warszawa 1897, s. 25.

Rys. 2. Plan Nałęczowa z 2 poł. XIX w.

Fig. 2. The plan Nałęczów in the second part of XIX – th century

NAŁĘCZÓW – KOLONIA LITERACKA

Nałęczów do wybuchu I wojny światowej przeżywał swój złoty okres. W tym czasie uzdrowisko odwiedzali wybitni literaci i artyści, dzięki czemu zyskało sobie ono miano tzw. kolonii literackiej. Przebywali tam między innymi: Stanisław Witkiewicz, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Zofia Nałkowska, Felicjan Faleński, Artur Oppman [Or-Ot], poeta i redaktor „Tygodnika Ilustrowanego”, Walery Przyborowski, Antoni Edward Odyniec zamieszkujący w willi „Podgórze” przy ulicy Armatnia Góra. W tej samej willi w latach 1880–1882 przebywała poetka Jadwiga Łukaszewska [Deotyma] i Henryk Sienkiewicz, który zajmował także pokój w Pałacu Małachowskich. Pisarz gościł w Nałęczowie kilka razy w latach 1882–1899, o czym świadczy zachowana z tego czasu korespondencja. Malownicze okolice Nałęczowa przyciągały licznych artystów, wśród gości pojawili się zatem Henryk Siemiradzki, Franciszek Kostrzewski i Michał Elwiro Androlli. Koncertowali Ignacy Paderewski, Stanisław Barcewicz i Aleksander Michałowski.

Postaci, które na stałe zapisały się w kulturalnej historii Nałęczowa to Bolesław Prus i Stefan Żeromski. Pierwszy raz Bolesław Prus przyjechał do uzdrowiska w 1882 roku leczyć lęk przestrzeni – jak pisał Stanisławowi Kronenbergowi. Początkowo niezadowolony z pobytu, dawał swej niechęci upust w listach adresowanych do żony, skarżył się na obiady, nudę, wyrażał chęć rychłego powrotu do domu. Z czasem jednak pisarz przekonał się do uzdrowiska i przez następnych dwadzieścia osiem lat przybywał do Nałęczowa niemalże co roku. Niejednokrotnie opisywał uzdrowisko w *Kronikach Tygodniowych*: „Nałęczów jest to urocza dolinka zasypiana willami i ogrodami, otoczona wzgórzami i lasami. Nie zmuszam

nikogo, ażeby tam jeździł: wszystkim jednak ludziom rozważnym a dbającym o zdrowie przypominam, że sezon już się zaczyna. Jaka tam ma być teraz zieloność, jakie słońce, a jakie słowiki..."¹⁰. Prus pozostawał pod nieustannym urokiem Nałęczowa, zachwycał się klimatem i roślinnością – „[...] park nałęczowski jest bardzo ładny. Posiada mnóstwo drzew starych, liściastych i iglastych, mnóstwo ozdobnych krzewów, trawników, gaików i alei. Masa bżów robi wrażenie ścian płonących fioletowym ogniem, biało, czerwono, żółto kwitnące kasztany przypominają wigilijne choinki oblepione zapalonymi świecami. Po sadzawce płyną czółna i łabędzie, w źródle i strumieniach szumi woda, w gęstwinach rozlegają głosy ptaków, a gdzieś z daleka słychać szczekanie psów i żabią orkiestrę"¹¹.

Prus zamieszkiwał w pokoju w Pałacu Małachowskich lub w hydropatii nad stawem. W latach późniejszych jednak przeprowadził się do willi „Pod Matką Boską” – własności Edmunda Raciborskiego, warszawskiego krawca. W ogrodzie tejże willi właściciel wybudował dla pisarza dom, do dziś zwany *Domkiem Prusa*. Mieszkał tam w 1901 roku podczas pobytu z żoną i jej bratankiem Emilem Trembińskim. Z czasem pisarz zastanawiał się, czy nie zostać w Nałęczowie na stałe, planu jednak nigdy nie zrealizował. Jak dotąd przyjeżdżał do uzdrowiska co roku, po raz ostatni w 1910 roku. W Nałęczowie powstały rozdziały *Lalki* i *Emancypantek*, fragmenty *Placówki*.

Stefan Żeromski pierwszy raz przyjechał do uzdrowiska we wrześniu 1890 roku jako gubernator w domu Michała Górskiego. Pisarz przez wiele kolejnych lat był bardzo silnie związany z Nałęczowem, tutaj mieszkał, tworzył, prowadził działalność społeczno-polityczną i oświatową. Z jego inicjatywy powstała w 1907 roku ochronka dla miejscowych dzieci, a także słynny nałęczowski Uniwersytet Ludowy. Żeromski zbudował w Nałęczowie pracownię w stylu zakopiańskim, którą nazywał *Chatką*. Powstało tu wiele dzieł pisarza: *Siłaczka*, *Zmierzch*, *Popioły*, *Ludzie bezdomni*, w której to książce wiele motywów nawiązuje do Nałęczowa i przeżyć Żeromskiego związanych z tym miejscem. W swoich dziennikach pisał: „Nałęczów – to sen cudowny, jaki się śni rzadko... Ten park, [...] Te cienie, zacisza, te zwisające gałęzie iw płaczących, [...] Co za widok, co za krajobraz! [...]”¹².

PO WOJNIE

Wojna i okres powojenny przyniosły ogromne straty zarówno parkowi, jak i zabudowaniom. Wycięto wiele drzew, pojawiły się liczne samosiewy, pozbawione pielęgnacji krzewy, trawniki i rabaty uległy zniszczeniu.

W 1954 roku powołano Przedsiębiorstwo Państwowe „Uzdrowisko Nałęczów”, które przejęło zniszczone obiekty Zakładu Leczniczego. U uruchomiono sanatorium nr 1, a następnie Ośrodek Naukowo-Badawczy II Kliniki Chorób Wewnętrznych Akademii Medycznej w Lublinie. W latach 1959–1960 przebudowano główne ulice miejscowości, wyremontowano także pałac Małachowskich, któremu nadano pierwotną formę. W latach siedemdziesiątych nastąpiła szybka rozbudowa miasta: powstał Szpital Kardiologiczny, pijalnia wód mineralnych, sanatoria oraz inne obiekty uzdrowiskowe, nowe budynki mieszkalne. Zespół architektoniczno-

¹⁰ B. Prus, *Kronika Tygodniowa – Małe słówko o Nałęczowie*, „Kurier Codzienny”, nr 127, 1892.

¹¹ B. Prus, *Kroniki Tygodniowe*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 22/1905.

¹² S. Żeromski, *Dzienniki*, Nałęczów 16 maja 1891 r.

-krajobrazowy Nałęczowa został wpisany do rejestru zabytków województwa lubelskiego.

PODSUMOWANIE

Niezmiernie malowniczo położone uzdrowisko w Nałęczowie już od początku swego istnienia przyciągało znane nazwiska. W pierwszych latach byli to głównie przyjaciele domu Małachowskich. Z biegiem czasu krąg ten zaczął się rozszerzać na wybitne postaci polskiej kultury. Stałymi gośćmi Nałęczowa byli uznani literaci, malarze, muzycy i aktorzy. Mieszkańcy Nałęczowa chętnie przyjmowali gości uzdrowiska. Przyjezdni częstokroć zostawali w Nałęczowie na stałe, dzięki czemu podział na osoby stąd i osoby z zewnątrz został zatarty. Miasto stało się swoistą enklawą artystyczną, miejscem wyjątkowym.

BIBLIOGRAFIA

- KASPRZAK A., *Nałęczów. Drzewa i krzewy w Nałęczowie oraz przyrodnicze podstawy ich doboru*, praca doktorska, Lublin 1982, s. 33.
- Nałęczów i jego okolice. Przewodnik informacyjny dla leczących się i lekarzy*, Warszawa 1897, s. 25.
- OLSZEWSKI S., *Staw parkowy będzie znowu piękny*, „Głos Nałęczowa” 1998, s. 35.
- PRUS B., *Kronika Tygodniowa – Małe słówko o Nałęczowie*, „Kurier Codzienny”, nr 127, 1892.
- PRUS B., *Kroniki Tygodniowe*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 22/1905.
- SŁOMCZYŃSKI A., *Nałęczów*, Warszawa 1955, s. 10, 11.
- SOŁDEK J., *200 lat Zakładu Leczniczego w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa” nr 11/1997, s. 16.
- ŻEROMSKI S., *Dzienniki*, Nałęczów 16 maja 1891 r.